

Василь ФУТАЛА

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ РЕЧІПОСПОЛИТІЙ: ПОЛЬСЬКЕ БАЧЕННЯ

Тема, винесена у заголовок, представляє одну зі складових осяжної проблеми – “Українсько-польські взаємини в міжвоєнний період ХХ століття”, яку почали інтенсивно вивчати після Другої світової війни і яка привернула увагу не тільки українських, а й польських істориків. Проте праці останніх ще не стали об’єктом належного аналізу в українській історичній науці. До цього додамо, що й у польській історіографії вони одержали лише загальні оцінки в публікаціях Р. Тожецького, Е. Кoko, В. Менджецького, О. Лінкевич¹. Тому мета статті – з’ясувати здобутки польських учених у вивченні актуальної наукової проблеми, розкрити концептуальні основи конкретно-історичних досліджень, визначити перспективи подальших наукових пошуків.

Насамперед відзначимо, що в Польській Народній Республіці (ПНР) від середини 1940-х до кінця 1960-х років україністика перебувала у стані стагнації. Очевидно, однією з причин цього було те, що в пам’яті тодішнього покоління свіжими ще залишалися події українсько-польського протистояння на Волині й у Галичині 1940-х років. Потрібно було певної історичної дистанції, щоб осмислити їх, з одного боку, на рівні наукової аргументованості, а з другого – задля історичної легітимізації комуністичного режиму. Якісні зміни наступили в 70–80-х роках ХХ ст., коли у польській історіографії відбулася переоцінка національної політики Другої Речіпосполитої. Праці польських учених – А. Хойновського, М. Папезинської-Турек, Р. Тожецького й інших – відзначилися, з одного боку, наявністю класового аспекту (який, однак, не був зведений до абсолюту), а з другого – багатою джерельною базою, відсутністю войовничої риторики та виваженим підходом до національних прагнень українців.

¹ *Koko E.* Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 / *E. Koko* // *Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku* / [pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki]. – Kraków: Universitas, 2000. – S. 132–145; *Ejusdem.* Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. / *E. Koko* // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1994. – Z. 2. – S. 105–113; *Mędrzecki W.* Druga Rzeczpospolita w historiografii polskiej po 1989 roku / *W. Mędrzecki* // *Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku* / [pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki]. – Kraków: Universitas, 2000. – S. 11–20; *Torzecki R.* Na temat historiografii stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1956 / *R. Torzecki* // *Dzieje Najnowsze*. – 1998. – № 3. – S. 103–111; *Линкевич О.* Польско-украинские отношения межвоенного периода в современной польской историографии / *О. Линкевич* // *Белоруссия и Украина: История и культура*. Ежегодник 2005/2006 / [гл. ред. Б. Флоря]. – Москва: Индрик, 2008. – С. 360–386.

З-поміж досліджень, що стали об'єктом історіографічного аналізу, треба виділити монографію М. Іваницького про розвиток української освіти і шкільництва в Польщі у міжвоєнні роки². Автор, зокрема, висвітлив суспільну та культурну діяльність українців, генезу й розвиток окремих інституцій та організацій. Більше місця відведено найстарішій українській організації – “Просвіті”. Представлено також діяльність Українського педагогічного товариства (УПТ) “Рідна школа”, коротко показано видавництво газет і журналів. У результаті дослідник дійшов низки важливих висновків: “Просвіта” централізувала все українське культурно-освітнє життя, великою мірою сприяла росту національної свідомості, утруднювала роботу польського Товариства народної школи і була, без сумніву, найбільш заслуженою українською культурно-освітньою організацією³. Аналізуючи діяльність УПТ “Рідна школа”, М. Іваницький виділив основні його завдання: здійснювати роз'яснювальну роботу серед широких верств українського населення щодо необхідності підтримки власного шкільництва та брати активну участь у шкільній плебісцитній акції з метою впровадження навчання українською мовою і виховання в “українсько-національному” дусі⁴. Заслуга автора й те, що він уперше зробив огляд діяльності культурно-освітнього товариства “Рідна хата” й освітньої політики польської влади на Холмщині⁵, а також побіжно описав громадсько-культурну працю 26 інших українських інституцій, товариств та організацій: “Союзу українок”, “Дружини княгині Ольги”, товариства “Захоронка”, “Учительської громади” тощо.

Велику фактографічну цінність має праця С. Мауерсберга, в якій детально проаналізовано стан українського шкільництва в міжвоєнній Польщі⁶. За підрахунками автора, лише в 1925/26 н. р. кількість українських шкіл зменшилася на 1 253, натомість зросла т. зв. утраквістичних на 1 359 (від 103 до 1 462). Польські учні у двомовних школах становили 9,5 %, а українські – 88,2 %⁷. Праця С. Мауерсберга показує важкий шлях українських дітей до народної школи. На перешкоді стояли різні адміністративні утиски: складання батьками декларацій щодо мови викладання, непедagogічний підхід в утраквізації, непропорційне співвідношення навчальних годин польської та української мов тощо⁸. Полонізація шкільництва сильно вдарила і по Волині, де, згідно із шкільним законом від 1924 р., повинно було бути (враховуючи чисельність українців) 783 українських шкіл замість 7, утраквістичних – 253 замість 517, а польських – 337 замість 849⁹. Автор також звернув увагу на те, що у Краківському й Люблінському воєводствах, де не діяв Lex

² *Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939* / M. Iwanicki. – Siedlce: Wyd-wo uczelniane WSP w Siedlcach, 1975. – 272 s.

³ Там же. – С. 64–65.

⁴ Там же. – С. 67.

⁵ Там же. – С. 93–104.

⁶ *Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939* / S. Mauersberg. – Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1968. – 230 s.

⁷ Там же. – С. 78.

⁸ Там же. – С. 74, 76.

⁹ Там же. – С. 81.

Grabski, шкільництво не зазнало змін, тобто українці були позбавлені можливості навчати своїх дітей рідною мовою.

М. Папежинська-Турек констатувала, що в міру ліквідації державних шкіл з українською мовою викладання активізувалися різні українські культурні організації, які мали на меті пробуджувати національну свідомість корінного населення краю, поширювати історичні й географічні знання, прищеплювати любов до читання книг, підносити фаховий рівень, аграрну культуру тощо. Дослідниця вказувала, що головним у діяльності “Просвіти”, крім “безперервного піднесення освіти в українському дусі”, була організація національних свят¹⁰. За її спостереженнями, майже вся “Просвіта” на початку 1920-х років перебувала під впливом партії трудовиків. Через те, що була добрим “пасом” до народних мас, то й стала об’єктом уваги Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ). Особливо гострою була боротьба за впливи в 1928 р. під час підготовки і в ході загальних зборів товариства у Львові, на яких із 400 членів близько 20 % становили комуністи. Однак Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО) зуміло втримати перевагу в більшості філій і читалень¹¹.

Варто згадати й науковий доробок Р. Тожецького, який вказав на “виняткове значення” “Просвіти” в національному відродженні українців і на основі статистичних даних розкрив динаміку її організаційного поступу. Так, на 1 січня 1929 р. у колишній Східній Галичині функціонувало 84 філій і 2 916 читалень, а у Краківському воєводстві – 2 філії і 18 читалень¹². Привертає увагу аналіз особливостей українського культурно-освітнього руху. Якщо в південно-східних воєводствах Польщі “Просвіта” була зцентралізованою, то на Волині найбільшими були повітові осередки. Пік розвитку читалень і світлиць “Просвіти” у Волинському краї припав на 1928 р., коли там існувало 478 осередків; переважний вплив на них мали УНДО і УСРП (Українська соціалістично-радикальна партія).

Подібна до волинської й історія “Просвіти” на Поліссі, але з тою різницею, що в цьому регіоні велику популярність мав “Сельроб”. Динамічніше розвивався культурно-освітній рух на Холмщині й Підляшші. На початку 1930 р. там нараховувалося понад 120 філій товариства “Рідна хата” і близько 2 800 членів. Ці організації, перебуваючи під переважним впливом лівих сил, відзначалися радикалізмом, що й стало приводом для польської адміністрації в 1930 р. заборонити їхню діяльність¹³. Тим не менше, підсумував Р. Тожецький, після галицької “Просвіти” “Рідна хата” завоювала всенародну пошану й багато зробила в напрямі “пробудження національної і громадської свідомості українського населення”¹⁴.

У полі зору А. Хойновського перебувало питання українського університету. Згідно з його спостереженнями, польські урядові кола не мали наміру реалізовувати

¹⁰ *Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926* / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. – S. 92.

¹¹ Там же. – S. 93.

¹² *Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929* / R. Torzecki. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. – S. 300.

¹³ Там же. – S. 301–304.

¹⁴ Там же. – S. 305.

закон про воєводське самоврядування в частині створення автономного українського вищого навчального закладу. Не було в уряді й великого бажання протистояти шовіністичним настроям поляків, особливо польських мешканців Львова, Станиславова й Перемишля. “Його політиці у питанні українського університету, – писав автор, – притаманна скоріше турбота представити справу у спосіб корисний для пропагандистських цілей і без обмеження польського стану володіння на сході країни, ніж бажання заспокоїти українські прагнення”¹⁵.

Крім того, А. Хойновський слушно потрактував справу українського університету в 1920-х роках як символ неможливості польсько-українського порозуміння. Але дивно видається авторська теза, що на позицію польського уряду, крім іншого, вплинула “відсутність доброї волі українських політичних кіл”¹⁶. Хіба можна говорити про якусь “добру волю”, якщо польська влада прагнула від початку (уряд В. Вітоса) створити щось подібне на український вищий навчальний заклад у складі Варшавського, а невдовзі (уряд В. Грабського) – Ягеллонського (Краків) університетів. Навіть тоді відомий польський політик і публіцист Т. Голувко висловився за створення українського університету у Львові. До того ж польська влада вдалася до тактики систематичних переслідувань викладачів і студентів Українського таємного університету й Української політехнічної школи, що призвело в підсумку до їх заборони.

Наприкінці 1980-х років ряди фахових українців поповнив В. Менджецький. Узагальнивши науковий доробок своїх попередників та увівши до наукового обігу нові документальні матеріали, автор комплексно дослідив економічні, соціальні, політичні та культурні зміни на Волині в 1921–1939 рр. Одна із сюжетних ліній його монографії¹⁷ – розвиток національної свідомості українців Волинського краю. Важливу роль у цьому процесі, зауважив дослідник, відігравали не тільки політичні партії і господарські товариства, а й культурно-освітні організації. Найчисельнішою та найпотужнішою з них, яка “діяла на національній ниві”, була “Просвіта”. Найбільшого розвитку ця громадська інституція набула в Луцькому, Кременецькому, Рівненському, Ковельському і Володимирському повітах¹⁸. “Просвіти” перебували під впливом різних політичних сил (від лівих до правих) натомість “Просвітянські хати” (в містах вони мали назву “Рідні хати”) безпосередньо контролювало Волинське українське об’єднання (ВУО). З’ясовано, що в 1937 р. було 5 “Рідних хат”, які нараховували 400 членів, а “Просвітянських хат” діяло 129 із 4 830 членами. Можна погодитися з думкою В. Менджецького, що це “не був поважний доробок проурядової партії”¹⁹.

Аналізована проблема не втратила актуальності і в сучасній польській україністиці. Ідеологічні аспекти освітньої політики польських урядів, стан українського

¹⁵ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – S. 62–63.

¹⁶ Там же. – S. 67.

¹⁷ Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1988. – 203 s.

¹⁸ Там же. – S. 105.

¹⁹ Там же. – S. 156.

шкільництва в південно-східних воєводствах Польщі, розвиток позашкільної освіти, аматорський культурно-освітній рух українців частково висвітлені у працях Я. Кенсіка, К. Гринберга і Б. Шпренгеля²⁰. Ці питання також стали предметом пильної уваги М. Сирника та З. Трацевич²¹. Услід за істориками колишньої ПНР автори трактують “Просвіти” і “Просвітянські хати” як осередки українського руху.

Стараннями Г. Купріяновича збагатилися наукові знання про організаційну структуру й основні форми діяльності товариства “Рідна хата”. На переконання дослідника, в 1920-х роках це була найважливіша і найдинамічніша інституція українського національного життя на Холмщині та Південному Підляшші²².

Детальніше цей аспект проблеми розглянув Є. Дорошевський у ґрунтовній монографії, що побачила світ у 2000 р.²³. Автор показав, що, згідно із шкільним законом 1924 р., Люблінщина була позбавлена можливості створювати утраквістичні (двомовні) школи. Через це діти українських родин не могли одержати навіть мінімальних знань із мови, якою послуговувалися вдома. За цих умов велику роль відігравала позашкільна освіта, що знайшла втілення в діяльності громадського товариства “Рідна хата”. Систематичний розвиток організації наступив у 1924 р., причому у всіх (дев’яти) повітах, де мешкало українське населення. Протягом останніх 5 років діяльності “Рідної хати” (1926–1930) створено і зареєстровано 86 філій. Найбільша динаміка росту мала місце в 1926–1927 рр. – тоді постало 65 філій. У 1930 р. було всього 128 таких осередків: найбільше у Грубешівському (36) і Влодавському (34), а найменше – у Білгорайському (1), Любартівському (2), Красноставському (2) і Більському (3) повітах²⁴. Товариство організовувало роботу зі всіма віковими групами населення. Найбільші його заслуги були в розвитку бібліотечної справи, аматорського театру, у проведенні урочистостей з нагоди національних свят. Популярність “Рідної хати” намагалися використати у власних цілях політичні партії – легальні й нелегальні. За далеко не повними даними, у 1925 р. в 11-ти філіях домінували комуністи. У наступні роки їх вплив зростав, що й дало підставу люблінському воєводі заборонити товариство. “Ліквідація цієї заслуженої організації, – підсумував дослідник, – була великою втратою для українського суспільства. Вона змогла досягти значних успіхів і розбудила ініціативу багатьох місцевих діячів. Відіграла велику культуротворчу роль – реалізувала в

²⁰ *Kęsik J.* Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981 / J. Kęsik. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – S. 116–125; *Grünberg K.* Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku / K. Grünberg, B. Sprengel. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. – S. 462–482.

²¹ *Syrnyk M.* Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo / M. Syrnyk. – Wrocław: Krynica-Desigu Studio, 1996. – 186 s.; *Tracewicz Z.* Oświata a procesy asymilacyjne wśród mniejszości ukraińskiej / Z. Tracewicz. – Toruń: W-wo Adam Marszałek, 2000. – 227 s.

²² *Kuprianowicz G.* Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w latach 1918–1926 / G. Kuprianowicz // *Rocznik Chełmski*. – 1995. – T. 1. – S. 172.

²³ *Doroszewski J.* Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / J. Doroszewski. – Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2000. – 338 s.

²⁴ Там же. – S. 178.

широких масштабах основні цілі, спрямовані на культивування й утвердження власної національної культури”²⁵.

Знавцем історії українського просвітницького руху на Лемківщині зарекомендував себе Я. Мокляк. Автор фахово показав здобутки на культурно-освітній ниві Лемківської комісії, діяльність двох філій “Просвіти” – в Новому Сончі та Сяноку, розкрив освітню працю греко-католицького духовенства і світської інтелігенції, особливо таких інституцій, як Товариство взаємної допомоги українських учителів та Музею Лемківщини. Простежуючи діяльність УПТ “Рідна школа”, Я. Мокляк звернув увагу на диспропорцію розташування її осередків у регіоні: їх було більше у східній частині Лемківщини і менше – в західній. Остання обставина, безумовно, негативно позначалася на розвитку української ідеї у повітах, що належали до Краківського воєводства²⁶.

Дещо розширив наші уявлення про українські культурно-освітні організації Волині З. Запоровський. Автор з’ясував, що “Рідні хати” не були єдиною інституцією, а діяли окремо на підставі індивідуального дозволу²⁷. “Просвітянські хати”, на його думку, єднали українське село, були осередками культури і поступу, а відтак, важливою ознакою української ідентичності. Особливість “Просвітянських хат”, порівняно з подібними польськими культурно-освітніми установами, те, що перші функціонували під патронатом партії – Волинського українського об’єднання, а другі – органів місцевого самоврядування (гмін)²⁸. Відрадно, що дослідник звернув увагу на зростання загальної кількості різного типу шкіл на Волині протягом 1920–1930-х років, констатував факт зменшення кількості педагогів-українців, але, на жаль, не показав тенденцію до зростання чисельності польських та утравісичних шкіл, не відшукав причин зменшення контингенту українських учителів, навіть у закритті Кременецької приватної української гімназії не побачив дискримінаційної політики польської влади щодо українців²⁹.

Один із пріоритетних напрямів сучасної польської україністики – вивчення історії української еміграції в Польщі міжвоєнного періоду. Провідними фахівцями в цій царині є З. Карпус, Я. Бруський, О. Колянчук та О. Вішка. Останній – автор багатьох праць, присвячених українській еміграційній пресі³⁰. 2001 р. вийшла його

²⁵ Doroszewski J. Oświata i życie kulturalne społeczności... – S. 188.

²⁶ Moklak J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / J. Moklak. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze “Historia Jagellonica”, 1997. – S. 102–127.

²⁷ Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie / Z. Zaporowski. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – S. 111.

²⁸ Там же. – S. 113–114.

²⁹ Там же. – S. 118–119.

³⁰ Wiszka E. Prasa obozowa żołnierzy armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w Kaliszu i Szczepiornie w latach 1920–1924 / E. Wiszka // Rocznik Kaliski. – 1996/1997. – T. 26. – S. 153–168; *Ejuszdem*. Ukraińska prasa emigracyjna wydawana w Tarnowie i Częstochowie w latach 1920–1923 / E. Wiszka // Krakowskie Studia Małopolskie. – 1998. – № 1. – T. 2. – S. 277–293; *Ejuszdem*. Ukraińska prasa emigracyjna wydawana w Warszawie w latach 1920–1924 / E. Wiszka // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1998. – № 6–7. – S. 267–284; *Wiшка О.* Українська таборова преса вояків Армії УНР, інтернованих у Польщі в 1920–1924 рр. / О. Вішка // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р.

монографія на цю тему, яка за рік була перевидана у Львові українською мовою³¹. Учений проаналізував умови розвитку періодики, її специфіку – ідеологічне обличчя, ставлення до Польської держави і радянської України, завдання, які ставили перед собою видавці й редактори, – схарактеризував окремі видавничі осередки й діяльність найважливіших видавництв. З'ясовано, що видавничого апогею еміграція сягнула 1921 р., коли із 66 українських видань 43 виходили в таборах³².

Згодом О. Вішка розширив діапазон наукового пошуку, в результаті чого побачила світ нова об'ємніша монографія³³. У ній автор на солідній джерельній базі показав діяльність українських культурно-освітніх і наукових установ: Школи ім. Лесі Українки у Варшаві, товариства “Українська школа на еміграції”, Української артистичної групи “Спокій”, Українського наддніпрянського хору, Українського національного хору ім. Миколи Лисенка, українського театру “Прометей”, Українського наукового інституту у Варшаві тощо³⁴. Слушними є прикінцеві висновки вченого, як-от: “Значення петлюрівського політичного табору для України є незаперечним... Проте українська еміграція створила певні вартості й для Польщі, бо її представники разом з поляками розбудовували, в міру своїх сил і здібностей, відроджену незалежну Польщу. Українські вчені та артисти внесли свою лепту в розвій польської науки й культури...”³⁵.

Підсумовуючи характеристику історіографічних джерел, можна констатувати, що задекларовану наукову проблему польські вчені розглядали в контексті українсько-польських взаємин у міжвоєнний період ХХ ст. Роботи істориків 1970–1980-х років відзначилися багатством фактологічного матеріалу, значним рівнем аналітики й об'єктивності. Ці традиції не втратили значення і на сучасному етапі (від 1989 р. до тепер) розвитку польської україністики. Вважаємо, що порівняно добре вивчені питання ідеології освітньої політики польських урядів, стану українського шкільництва, діяльності українських культурно-освітніх товариств на Волині, Холмщині й Підляшші, а також культурно-освітньої праці наддніпрянської еміграції в Польщі.

Разом із тим у майбутньому польським колегам варто було б детальніше вивчити функціонування повітових “Просвіт” і низових ланок УПТ “Рідна школа”. Увагу дослідників повинна привернути культурно-громадська праця “Союзу українок”, “Дружини княгині Ольги”, товариства “Захоронка”, “Учительської громади”, молодіжних товариств і фахових об'єднань. Було б добре, якби польські вчені врахували надбання українських гуманітаріїв у вивченні цієї теми, зокрема Г. Білавич, А. Грицана, І. Зуляка, М. Люзняк, В. Пашука, С. Пономаренко, Б. Савчука, А. Середяк, І. Скакальської, М. Філіпович та ін.

Доповіді та повідомлення. Історія. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Част. 2: ХХ століття. – С. 430–440 та ін.

³¹ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 pp.): Історико-бібліографічне дослідження / О. Вішка. – Львів, 2002. – 480 с.

³² Там само. – С. 89–92.

³³ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / E. Wiszka. – Toruń: W-wo MADO, 2004. – 752 s.

³⁴ Там же. – С. 189–281.

³⁵ Там же. – С. 657.